

Мислене за самото мислене

или

основни прагматистки концепции в три есета на Чарлс С. Пърс

Рени Янкова

Средата на XIX век е време на разтърсващи, драматични промени в американското общество. Насилието по време на Гражданската война (1861-1865) засяга не само политическите и икономическите аспекти на живота, но изисква и промяна в начина на възприемането на реалността. Следвоенната криза съвпада и с кризата на философската мисъл. Става ясно, че кантианството, хегелианството и другите теории, обединени под термина „немски класически идеализъм“, са неспособни да обхванат новите научни открития. А абстрактното обяснение, което дават на някои философски идеи, изглежда все по-незадоволително. Необходимостта от обновяване на теориите за мисленето отварят пътя за появата на нова доктрина – прагматизма.

В продължение на десет години американският философ Чарлс С. Пърс изследва начина по който мислим, за да изведе от него своя метод за установяване на значението (прагматизъм). През 1868 г. той пише серия от статии, обединени в т.нар. „Познавателна поредица“, публикувани в „Journal of Speculative Philosophy“. Тук са включени есетата „Въпроси, относно някои способности, приписвани на човека“, „Някои следствия от четирите неспособности“ и „Основания за валидността на законите на логиката“. С математическа прецизност те изследват логическите принципи, познавателната способност на човека и начините, по които достигахме до познание.

Следващата серия есета, в която Пърс извежда принципите на своя прагматизъм, започва със статията „Укрепване на вярането“, публикувана за първи път в списание „Popular Science Monthly“ (1877 г.). Тя е продължение на мащабното философско изследване на автора върху принципите на човешкото мислене и начина на формиране и установяване на значението. Темата се разгръща в шест есета с общото заглавие

„Илюстрации на логиката на науката”. Наблюденията върху развитието на модерната логика и използването на недостатъчно ясни методи в нея подтикват Пърс към търсене на нов метод, който да води към истинно познание. За него такъв е единствено методът на научното изследване. В тази поредица есета се съдържа и най-ранната формулировка на метода на логическия анализ, станал известен като „прагматистка максима“.

В настоящия текст ще бъдат разгледани есетата „Някои следствия от четирите неспособности”, „Укрепване на вярването” и „Как да направим идеите си ясни”. Те очертават пътя на създаване на прагматисткия метод – от концепцията за знаковата същност на мисълта, през функцията на съмнението и вярването в познавателната способност на човека, до извеждането на прагматистката максима и нейното прилагане към важни философски идеи.

Подходът на Пърс към всяко изследване е систематичен. В първата поредица есета той тръгва от необходимостта да бъде даден нов отговор на въпроса „Как мислим?”, за да премине към детайлно наблюдение на принципите, които пораждат, стимулират или прекратяват този процес. Неговият научен подход следва изцяло една от най-важните му философски максими – че не можем да мислим непознаваемото. Тоест, ако първо не бъде определено какво е мисленето, няма как то да бъде обхванато от изследване. В тази концепция се съдържа и критика към Кант, според когото външните обекти са напълно непознаваеми.

В есето „Някои следствия от четирите неспособности” философът разглежда особеностите на човешкото мислене, чийто път е индуктивен или дедуктивен. Тук е изведена и една от най-важните му концепции – за знаковата същност на мисълта, без която цялостното разбиране на неговата философия би било невъзможно. От анализа на способността да създаваме валидни съждения Пърс очертава и границите на бъдещата си теория за знака. В изложението на концепцията за мисълта-знак, философът подчертава нейната способност да влиза в триадични отношения и функцията ѝ непрекъснато да разширява познанието.

Както на много други места, и тук, изследването започва с критически анализ на вече постигнатото във философията. Пърс разглежда и отрича идеята на Декарт, че

човекът тръгва към познанието от пълното съмнение. Според философа е необходимо да се започне от всички предразсъдъци, за които сякаш не е необходимо да се пита. За него гибелна в модерната логика е идеята, че за истинно се приема само онова, в което сме убедени и което не е необходимо да се подлага на проверка. Пърс посочва, че „философията трябва да подражава на точните науки в методите си и да работи само с реални предпоставки, подлагани на внимателно изследване и основаващи се на многообразието на аргументите” (CP 5.265) ¹

, и чак тогава да пристъпва към заключения. Острата критика на Пърс се дължи най-вече на погрешната посока, която философията на Декарт задава по отношение на човешкото мислене. В духа на емпирицизма американският философ заявява, че няма абсолютно първо познание. За да бъде максимално ясен, той формулира четири характеристики на познанието:

1. Нямаме способност за интроспекция, цялото знание за вътрешния ни свят произтича от знанието ни за външните факти.
2. Нямаме интуитивни способности – всяко познание е определено от предишно.
3. Не можем да мислим без знаци.
4. Нямаме концепция за абсолютно непознаваемото.

От анализа на общите принципи на познанието Пърс преминава към детайлно обяснение на концепцията си за мисълта-знак. Той пояснява, че „когато мислим, ние имаме в съзнанието си някакъв образ, чувство, концепция, която служи като знак” (CP 5.283) за нещо външно. Когато мислим за нещо, то се превръща в знак, независимо че може да съществува и без да мислим за него. Пърс дава примера с дъгата, която е едновременно проявление на дъжда и слънцето, но когато мислим за нея, тя се превръща в знак. Така авторът определя три възможни референции на мисълта-знак:

1. Знак за нечия мисъл, която я интерпретира.
2. Знак за обект, за който мисълта се явява еквивалент.
3. Знак за някакво качество, което я свързва с обекта.

¹ *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vols. 1-8. Съгласно с установената международна норма за цитиране на това издание, първото число означава тома, а второто – параграфа му.

Но характеристиките на мисълта-знак не се изчерпват с това. Може би тук се заражда идеята на Пърс за безкрайния семиозис, станала отличителна за неговата философия. Той посочва, че всяка мисъл-знак е интерпретирана от последваща мисъл, а основното качество на мислите е, че се пораждат взаимно. Те следват принципа на менталните асоциации, което означава, че една мисъл е знак за следваща. Мислите са действия на ума и въпреки че са свързани, те са отделни събития. Това означава, че не могат да се съдържат една в друга и нямат съставни части. А значението се ражда в отношението между мислите-знаци. Асоциирането на идеите се извършва според три принципа – на подобие, на близостта, на причинността. За Пърс е равносилно да се каже, че знаците също означават според тези три принципа. Асоциирането на идеите всъщност означава, че едно съждение поражда друго, на което е знак.

Според Пърс е безспорно, че всяка мисъл замества външния обект. Така тя означава предшестваща мисъл за обекта. Но мисълта-знак не е идентична с обекта. Тя се различава от него по своите материални качества. А реалната физическа прилика между знака и неговия обект философът нарича „чисто демонстративно приложение” (pure demonstrative application) на знака. Пърс подчертава, че репрезентативната функция на знака е в мисълта. Такова положение на ума Пърс нарича концепция, а неговата най-важна характеристика е, че има значение и може да се разбере логически.

В есетата на философа „мисъл” и „чувство” се срещат често, но те не са използвани като понятия от психологията. Той пояснява, че чувството е материално качество на менталния знак, а всяко чувство е следствие от мисъл. То е винаги предикат на нещо логически определено и е следствие от предишно чувство. За разбирането на текстовете на Пърс е необходимо да бъде уточнено значението, с което се употребяват някои понятия. Тук той говори за вниманието като способност да отделяме едно нещо от друго. Тази характеристика го поставя и в основата на мисленето. Философът пояснява, че нямаме интуитивна способност да правим разлика между модусите на познанието. За да се определи един обект, трябва да бъде съпоставен с друг, различен от него. Така Пърс стига до заключението, че познанието е винаги на базата на различието. Вниманието има способността да произвежда ефект върху паметта. Например, ако го насочим правилно, можем да си припомним забравена мисъл или да свържем настоящата с такава от друг момент. Пърс нарича това чиста демонстративна употреба на мисълта-знак.

Това, което отличава идеята на американския философ за познанието, е разбирането, че то има способността да се разширява непрекъснато, по правилата на логическата последователност. Например, думите са създадени от хората и не могат да означават повече от това, което те влагат в тях. Всяко нарастване на познанието означава и нарастване на значението на думите. Пърс допълва, че във всеки момент сме под влияние на информация, която възприемаме чрез нашето предишно познание. Така се стига до идеалното първо, което е единично – нещото само по себе си. Но нищо не може да съществува само по себе си, най-малкото защото съществува във връзка с ума, който го възприема. В тази концепция проличава цялост, характерна за философията на Пърс. Тя е потвърждение на неговата „философия на отношенията”, според която нищо не може да съществува напълно самостоятелно или изолирано. Изводът по-горе може да илюстрира и друга идея на автора – тази за категорията Първичност от есето, написано една година по-рано – „За нов опис на категориите” (1867).

В своите философски разработки Пърс се стреми да избяга от всяка абстрактност. За целта обяснява с понятия от логиката всяко свое заключение. Когато говори за разширяване на познанието, философът допълва, че то е възможно само чрез серия индукции и хипотези, които биват два вида – верни и неверни. Или казано по друг начин, чиито обекти са реални или нереални. Това определение обаче поставя на преден план един от най-старите философски въпроси – „Какво е реалното?”. Пърс го дефинира така: „Реално е онова, чиито характеристики са независими от мисълта на когото и да било за тях” (W3: 271). То е свързано с идеята на философа за Битието. Според него имаме концепция за съществуващото само чрез отпечатъка, който думите или мислите оставят върху сетивата ни. Първо забелязваме, че различни предикати могат да бъдат приложени към един и същ обект. Всеки от тях поражда концепция при свързването си с обекта. А това ни кара да смятаме, че обектът е реален, дори само заради възможността към него да се приложи предикат. Така получаваме концепция, че нещо наистина съществува. Пърс обобщава, че концепцията за съществуването се реализира в концепцията за знаците. Когато говори за разбирането на реалността, Пърс посочва, че нямаме способността да мислим абсолютно непознаваемото, защото то не се свързва с никаква концепция и следователно няма значение. За него реалното е винаги познаваемо. Това е отправната точка за анализа на тази концепция, продължена

по-късно в есето „Как да направим идеите си ясни“, където идеята за реалността е изведена чрез метода на прагматизма.

След като формулира концепцията си за мисълта-знак, естествена стъпка в развитието на философията на Пърс е търсенето на нов метод за достигане до истинно познание. Отправна точка за учения е методът на научното изследване, обяснен и приложен в поредицата есета „Илюстрации на логиката на науката”.

В първото есе, „Укрепване на вяръването”, авторът разглежда вяръването и съмнението като движещи сили на човешкото мислене. Неговата теза е, че мисълта е вид заключение. Тя винаги е породена от съмнението, а логичната ѝ цел е постигането на вяръване. Тук Пърс извежда четирите метода за установяване на вяръването: на упорството, на авторитета, априорния и научния метод. Но според философа, само последният може да има продължително влияние и да доведе до истинно познание.

Преди да коментира посочените методи, Пърс изяснява връзката на понятията „вяръване” и „съмнение” с мисленето. Това са две противоположни състояния на ума, а преминаването от едното към другото е процес, който се извършва по общовалидни правила. Между чувството на съмнение и вяръване има значителна разлика. Но най-важното е, че тя е практическа. Вяръването ръководи желанията и определя човешките действия. То създава навици, според които действаме, докато съмнението няма такава сила. Последното предизвиква раздразнение и тревога, от които искаме да се освободим и да преминем към вяръване. Вяръването е свързано с покой и удовлетворение, затова хората не желаят то да се променя. Тази негова характеристика обяснява силната вяра в някои идеи, без оглед на това дали те са истинни или не.

Най-важната особеност на съмнението и създаденото от него раздразнение е, че поражда у човека усилие към постигне на вяръване. Това усилие Пърс нарича „изследване” (inquiry). Съмнението поражда сблъсък на идеи в ума, който приключва единствено с утвърждаването на вяръване. Така целта на всяко изследване е да се установи мнение. Може да се допусне, че човекът не просто се стреми към постигане на мнение, а се стреми към такова, което е истинно. Пърс заявява, че в момента, в който се постигне вяръване, без значение дали то е истинно или не, сме напълно

удовлетворени. По-вярно е да се каже, че се стремим към вярване, което да смятаме за истинно.

Пърс разглежда вярването като естествено и напълно необходимо състояние за човека. Затова през различни периоди от историята са използвани и различни методи за неговото установяване. В есето „Укрепване на вярването”, Пърс разглежда и отхвърля трите най-разпространени, за да предложи нов, четвърти метод, който не само да води до създаване на вярвания, но и да потвърждава тяхната истинност. Това е научният метод, който се превръща в основа на неговия прагматистки принцип, развит във второто есе – „Как да направим идеите си ясни”.

Преди да представи концепцията си за научния метод, Пърс анализира функционалността на другите три. Той подчертава, че под влияние на психиката човекът е склонен да не приема аргументи, които биха разрушили определени вярвания. Това важи най-вече при религията, където аргументацията рядко почива на здравата логика. Пърс нарича това „метод на упорството” (method of tenacity). Тези, които го използват, рано или късно откриват, че вярванията им се различават от тези на останалите, които изглеждат не по-малко правилни. А това със сигурност води до съмнение. Мненията на хората са променливи и търпят влияния. Оттук идва въпросът, как да се затвърди определено вярване не в отделния индивид, а в цялата общност. Решението е в може би най-стария метод – този на авторитета. Пърс дава пример с религиозни и политически вярвания, които често в историята на човечеството са били налагани със сила, под заплаха от наказания и преследване. Този метод дава по-мощни резултати от метода на упорството и има много по-голямо влияние от постигнатото чрез науката. Но той също не може да утвърди едно вярване за дълъг период, защото рано или късно се поражда въпросът за неговата истинност.

От самото си съществуване, хората са склонни да създават вярвания, свързани с природните закони, които наблюдават. Това е в основата на познатия априорен метод, при който определени вярвания са приемани за истинни, само защото тяхната пропозиция изглежда пригодна към разсъжденията на нашия индивидуален разум (agreeable to reason). Тук теориите не се изграждат върху проверени в опита доказателства, а се приемат само защото изглеждат валидни. Според Пърс, най-ясно проявление на този принцип се открива в историята на метафизичната философия.

При анализа на тези три метода става ясно, че те налагат вярвания, които са временни и често се оказват неистинни. За да бъде преодоляно напълно съмнението обаче е необходим метод, чрез който вярването да бъде затвърдено от нещо, над което мисленето няма влияние. Необходим е метод, чийто изводи са валидни за всеки човек. Пърс вижда решение на този проблем в научния метод. Новото при него е, че резултатите му са независими от мисленето за тях, както и от концепцията за реалното. Пърс си задава важния за логиката въпрос: „Какво различава научния метод от останалите?” и дава следните отговори:

1. Единствено той представя разликата между правилния и погрешния път за установяване на вярването. При другите методи човекът се затваря за всяко външно влияние.
2. При научния метод може да се започне с факти, които знаем и които сме наблюдавали и да се продължи към онова, което не знаем. Проверката, дали правилно се следват принципите на метода, не е чрез проявленията на личните чувства. Тя е включена в прилагането на самия метода.

Логическият анализ е съставна част от този метод, а разсъждението е основното му средство за разширяване на познанието: „Целта на разсъждението е да се открие от нещо което вече знаем, нещо друго, което не знаем” (CP 5.365). То е ефективно само ако води до вярно заключение от правилна предпоставка. Това означава, че неговата валидност зависи от фактите, а не от мисленето. Това, което определя нагласата ни от една предпоставка да правим определено заключение, Пърс нарича „навик на ума” (habit of mind). Когато правим заключения по навик, ние ги смятаме за истинни без да ги подлагаме на анализ и проверка. Пърс посочва, че човек се научава да прави заключения, свързани с познати обекти и ситуации, по естествен път, но се изправя пред проблем, когато се сблъска с нещо напълно непознато. В такива случаи философът предлага да бъдат използвани основните логически принципи. Като начало е необходимо да разделим фактите в два класа: водещи – тези, които са съществени, и такива, които могат да бъдат обект на изследване. Разграничението всъщност засяга двата типа факти – едните, които по необходимост се вземат за даденост, когато си задаваме въпроса дали едно заключение следва от конкретна пропозиция (съждение), и другите, които не са включени в този въпрос. За да се елиминира объркването е важно

да се има предвид, че когато задаваме въпрос, в него вече са включени определени факти.

След като извежда научния метод като единствен, даващ гаранция за истинността на заключенията, в следващото си есе – „Как да направим идеите си ясни“, Пърс прави критична ретроспекция на още няколко важни понятия от логиката. Това са ясните и отчетливите идеи. До този момент за ясна идея се приема онази, която може да бъде разпозната, където и да се срещне, без да бъде сбъркана с друга. Философът критикува това становище, защото за него простото разпознаване на идеите не може да се определи като яснота. За да се застраховат от грешки, логиците преди Пърс въвеждат изискването идеята да бъде и отчетлива. Като такава се определя онази, която не съдържа нищо неясно. Тоест, идеята се схваща отчетливо, когато може да ѝ бъде дадено точно определение. За американския философ това разбиране е твърде абстрактно и нефункционално.

Неговата критиката продължава с доктрината на Декарт, която отхвърля схоластичната идея за авторитета като последен източник на знание, но поема в друга погрешна посока – приемането на човешкото съзнание като източник на истинни принципи. За Пърс това е просто преминаване от метода на авторитета към априорния метод. След Декарт, Лайбниц продължава философската традиция, според която идеите са истинни, ако са едновременно ясни и отчетливи. Той определя отчетливостта като ясна представа за всичко, включено в дефиницията на идеята. Неговата грешка е в неразбирането, че съзнанието може само да трансформира знанието, но не и да го поражда. За Пърс в тези определения са очевидни липсата на модерен подход и прекалената абстрактност.

При създателя на прагматизма критиката към вече постигнатото в сферата на логиката никога не е самоцелна. В есето „Как да направим идеите си ясни“, за да изведе своя прагматистки принцип, Пърс доизяснява позицията си за вярването и съмнението, изложена в първото есе. За него мислите са действия с начало и край и се свеждат до поредица от усещания. Те не могат да бъдат свързани само с настоящето – винаги обхващат част от миналото и част от бъдещето. Философът подчертава, че единствената цел на мисълта е постигане на мисъл в покой или вярване.

Пърс формулира три характеристики на вярването:

1. То е нещо, което съзнаваме.
2. Успокоява причинената от съмнението тревога.
3. Свързано е с установяване на правило за действие или навик.

Идеята за безкрайния семиозис намира различни проявления в изследванията на философа. Тук нейно отражение е твърдението, че вярването е правило за действие, което води до съмнение и отново до мисъл. Така то се явява край и начало на мисълта или само етап от умствената дейност. Неговата същност е създаването на навик. А идентичността на навика е в това, как той би ни накарал да действаме не само при най-вероятните условия, но и при малко вероятни такива. Пърс пояснява, че за това какъв е навикът, съдим според това как и кога ни кара да действаме. В неговата терминология „кога” се свързва със стимула за действие, а „как” – с целта или с осезаемия резултат. Тоест, осезаемото или практически разбираемото, е в основата на всяка мисловна разлика.

От характеристиките на мисленето и законите на научния метод, авторът извежда своя прагматистки принцип. Идеята за нещо е идеята за неговите осезаеми ефекти. Така прагматистката максима синтезира концепцията на Пърс, че „разсъждавайки върху мислимите практически последици от даден обект, ние схващаме самия обект на нашата представа. Тогава нашата концепция за тези последици е цялата ни концепция за обекта” (CP 5.402).

За Пърс не е достатъчно да изведе нов логически принцип. Той се стреми да докаже всяка своя концепция чрез методите на математиката, химията и другите точни науки. Затова есето „Как да направим идеите си ясни” продължава с прилагане на прагматисткия принцип към идеите за твърдост, тежест, сила и реалност. Примерите, които Пърс дава, са идеите за качествата тежест и твърдост. Резултатите от широко обяснената им доказателствена част могат да се синтезират така: Какво означава, че едно тяло е тежко? Според прагматистката максима това значи, че при липса на противоположна сила то ще падне. Това е мислимият практически ефект. По същия начин е решен въпросът за идеята за качеството твърдост. Когато казваме, че едно тяло е твърдо, имаме предвид, че при контакт с друг предмет то няма да се надраска.

Реалността е понятие, проблематично за логиката още от нейното зараждане. За да определи реалността, Пърс тръгва от съпоставянето ѝ с нейната противоположност – измислицата (fiction). Последната философът разглежда като продукт на нечие въображение, носеща характеристиките на нечия мисъл. Следователно, реално е онова, чиито характеристики са независими от мисълта на когото и да е. Но това решение не е задоволително за автора. Според прагматистката максима реалността, като всяка друга идея, трябва да се заключава в мислими практически ефекти. А единственият ефект от реалните обекти е, че причиняват вярване. Тук възниква въпросът как да се различи истинното от погрешното вярване. Единственото решение Пърс вижда в прилагането на научния метод към концепцията за реалното. Въпреки че и в този случай са възможни противоречиви резултати в началото на изследването, ако учените усъвършенстват наблюденията си, те непременно ще ги отведат към един общ център, към общо вярване, което е независимо от волята им. Следователно истинното мнение е онова, което накрая ще бъде прието от всички изследователи, независимо от първоначалните им нагласи. Обектът на това мнение несъмнено е реален. Така Пърс дава отговор на два от най-спорните въпроси в логиката – за реалността и за истинността на заключенията.

Новият метод за установяване на значението преобръща философското мислене на XIX и XX век и се превръща в първия сериозен принос на американската философия. Несъмнено, най-ценното в тази доктрина е, че води до истинни заключения, а оттам и до трайни вярвания, успокояващи съмнението. Тя дава и възможност за ясно разбиране на абстрактни понятия, които винаги са били проблематични във философията. Така приносът на Пърс отваря нов път за развитието на философската мисъл на XX век.